

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

Булкат М.С.

Управління юридичного забезпечення Верховного Суду

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ ПОСТУП СУДОЧИНСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (ПЕРІОДИ ГЕТЬМАНЩИНИ; ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ; РАДЯНСЬКИЙ)

Статтю присвячено викладенню результатів проведеного наукового аналізу щодо розвитку судочинства на українських землях у періоди Гетьманщини, входження українських земель до складу Російської імперії та радянський період. Запропоновано авторський підхід до характеристики генези поступу українського судочинства. У висновках до статті виокремлено специфіку судочинства кожного з досліджуваних періодів.

Ключові слова: судочинство, період Гетьманщини, період входження українських земель до складу Російської імперії, радянський період.

Постановка проблеми. Для формування комплексного теоретико-правового підходу щодо розуміння процесів розвитку судової влади України необхідним є проведення дослідження стосовно історичного поступу судочинства на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо історичного розвитку, еволюційних та цивілізаційних трансформацій інституту судочинства вельми досліджені як істориками, так і правознавцями.

Значний внесок у розробку багатьох питань історичного розвитку судових інституцій у загальносвітовому контексті здійснив професор О.О. Шевченко, а стосовно вітчизняної системи судоустрою – професор В.В. Молдаван [див., наприклад, 9; 28]. Однак одними з найбільш знакових для історико-правового розуміння розвитку судових органів на теренах сучасної України залишаються дослідження професора Я.М. Падоха, особливо стосовно періоду Гетьманщини [див., наприклад, 11–13].

Крім того, існує ряд сучасних вітчизняних історичних досліджень з окремих питань еволюції інституту судочинства на теренах сучасної Укра-

їни, зокрема Л.В. Городницької та Л.А. Кушинської. Також варто враховувати здобутки наявних вітчизняних історико-правових робіт, зокрема щодо:

– окремих етапів розвитку судоустрою на землях сучасної Лівобережної України – Гетьманщини – О.І. Бирковича, Л.С. Гамбурга, І.М. Паньонко, Н.П. Сизої, О.В. Сокальської [2; 4; 14; 20; 21];

– деяких аспектів поступу судових органів Півдня сучасної України – В.С. Балуха, Б.В. Змерзлого, І.І. Полякова, К.І. Ревіна [1; 5; 15; 19];

– питань еволюції судової системи на землях сучасної Західної України – С.Г. Ковальнової, О.В. Кондратюка, М.В. Никифорака, Л.Т. Присташ [7; 8; 10; 17].

Слід зазначити і про наявні історико-правові дослідження трансформації судових органів радянського періоду, зокрема В.Т. Окіпнюка та І.М. Скуратовича, а також щодо сучасного етапу їх реформування та розвитку – В.Д. Бринцева, Р.О. Куйбіди, В.О. Сердюк. Окремі наукові інтереси представляють галузеві дослідження розвитку судочинства, зокрема В.А. Бігуна, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеніка.

Разом із тим заслуговують на увагу вітчизняні дослідження з питань розвитку судових інституцій на теренах інших сучасних держав. До цих питань зверталися С.С. Аскеров, Б.В. Малишев, О.В. Липитчук, І.Є. Переш, Є.Ю. Полянський, О.М. Ригіна та інші. Серед робіт відповідного спрямування, виконаних науковцями близького зарубіжжя, варто приділити увагу дослідженням О.В. Бахновського, Т.Г. Мінеєвої, К.Н. Холікова.

Постановка завдання. Метою статті є викладення результатів проведеного наукового аналізу історичного розвитку судочинства щодо періодів Гетьманщини, входження українських земель до складу Російської імперії, радянського періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати дослідження історичного розвитку судочинства щодо додержавного періоду, а також періодів ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського викладено у попередніх наукових статтях.

Наступною віхою розвитку судочинства на українських землях була доба Гетьманщини. Я.М. Падох умовно поділив судоустрій цього часу на два періоди: козацьких і «статутних» судів (введених великою судовою реформою гетьмана Розумовського в 1760–1763 рр.).

У період козацьких судів судова система складалася із судів: державних (козацьких), міських, громадських, духовних і деяких особливих судів. У свою чергу, козацькі суди утворювали чотириланкову структуру, яка поділялась на провінційні й центральні.

Провінційні суди склались з ієрархічної системи підпорядкованих один одному судів: сільських, сотенних і полкових. Сільські суди отаманів вирішували менш важливі цивільні й карні справи місцевих і були колегіальними. Сотенні суди існували в містах сотенних урядів, були колегіальними із сотником на чолі, розглядали цивільні й карні справи козацтва сотенної округи. Полкові суди існували в центрах полкових округів і діяли як суди першої інстанції для козацької старшини, сотенної та полкової і другої інстанції – для апеляцій від сотенних судів.

Центральні суди було об'єднано з Генерального Військового Суду, Генеральної Військової Канцелярії та суду гетьмана. Генеральний Військовий Суд існував при гетьманській резиденції, а функції здійснення судочинства виконували генеральний суддя та інші члени генеральної старшини, знатного товариства. Він діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини,

полковників тощо і як апеляційна установа для вироків нижчих судів. Наприкінці XVIII ст. у структурі центральних судів було створено Суд Генеральної Військової Канцелярії як додаткова апеляційна інстанція.

Найвищим судом на українських землях цього періоду був Гетьманський суд з необмеженою компетенцією. Гетьман міг кожну справу взяти на власний розгляд на будь-якому етапі розгляду, вирок його був остаточний.

У цьому контексті варто зазначити і про те, що в українських містах тогочасної держави було збережено систему магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на маґдебурзькому праві. Сільські суди також продовжували діяти і вирішували цивільні й карні справи селян у сільських громадах.

Крім того, протягом цього періоду поступово було обмежено діяльність копних судів, які за своєю природою не відповідали новому підходові щодо колегіальності судочинства та духовних судів. Останні зберегли свою компетенцію лише в певній частині – в карних і переважній частині цивільних справ церковні особи були підпорядковані світським судам.

На окрему увагу заслуговує також питання судочинства Запорізької Січі. Його основою була загальна адміністративна організація, бо й на Січі адміністративна влада не була відокремлена від влади судової. До нижчих органів, що здійснювали судочинство, належали суди курінних отаманів і паланкових полковників, а до вищих – суди військового судді, кошового отамана і січової ради.

У період статутних судів, тобто судів, сформованих на основі норм Литовських Статутів [див., наприклад, 22], основну судову систему Гетьманщини – козацькі суди – замінено судами земськими, городськими (полковими) й підкоморними. Головна цінність реформи полягала в тому, що вона обмежила число апеляційних інстанцій (до двох) і де-факто заклала основи відокремлення судочинства та відповідних органів від адміністративної влади.

Як описав О.І. Путро, у зв'язку із судовою реформою гетьмана Розумовського в 1760–1763 рр. вся територія Гетьманщини була поділена на 20 повітів (по два в кожному полку), де й розташувалися новостворені судові установи. Вищою апеляційною установою над створеними судами за судовою реформою згідно з Литовським статутом став Головний трибунальний суд. До його складу з кожного судового повіту обира-

лося по два депутати, а також вводилися 4 духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню. Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі та смертну кару. В цих випадках останнє слово належало російському монархові. Результатом судових реформ, здійснених гетьманом К. Розумовським, стала нова, більш спрощена, система судів, в якій уже розмежовувалися цивільні й кримінальні справи [18].

Наступний етап розвитку судових органів на теренах сучасної України можна пов'язувати із входженням її земель до складу Російської імперії.

Як описав І.Я. Терлюк, судоустрій в українських губерніях Російської імперії початку ХІХ ст., порівняно із загальноросійською судовою системою, вирізнявся місцевими особливостями. Структура й підсудність судів у губерніях Правобережної України та Лівобережжя визначалися, крім імперських актів, місцевим правом (Литовськими статутами). І лише в губерніях Південної України (Слобідсько-Українській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській) судову систему було приведено у відповідність до судової системи російських земель [23].

Разом із тим у 1864 р. в Російській імперії запроваджено судову реформу з урахуванням здобутків наукової доктрини розвинених європейських держав та їх демократичної державно-правової практики. Правовою основою проведення судової реформи стали Судові статuti, що були прийняті 1864 р. [25]. Статтями 1–5 було закріплено, що судова влада належить мировим суддям, з'їздам мирових суддів, судовим палатам і Сенату в якості верховного касаційного суду і поширюється на осіб усіх станів та на всі категорії справ. При цьому було встановлено, що мировий суддя є «одноосібною владою», а з'їзди мирових суддів, окружні суди, судові палати і Сенат – колегіальними органами. Ця реформа за своєю суттю фактично опосередкувала формування відокремленої судової системи, відносно незалежної та з обґрунтованими ознаками окремої складової частини державної влади.

Значення і прогресивні надбання цієї судової реформи для розвитку державності та судової влади на території сучасної України важко переоцінити, її специфіку описано в численних наукових дослідженнях [див., наприклад, 3; 16; 27; 29; 30].

Слід відмітити, що наприкінці 19 століття були спроби контрреформи 1889 р., які мали негативний вплив на розвиток фактично сформованої

судової влади на цих територіях. Однак її основи та запроваджені стандарти зберігалися на територіях Російської імперії аж до встановлення радянської влади [26].

Подальший розвиток суду на теренах українських земель відбувався під впливом соціалістичних ідей. Демократично-правові стандарти судової влади в цей період було нівельовано.

Так, у грудні 1917 р. в місті Харкові на І Всеукраїнському з'їзді Рад більшовиками було проголошено радянську владу, і відтоді розпочалося поширення на території сучасної України декретів та інших законодавчих актів радянської влади. У цей період було запроваджено особливі військові трибунали, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні військовим структурам виконавчої влади. Як і революційним, військовим трибуналам надавалося необмежене право визначення міри репресії [6].

Як зазначила І.В. Камінська, описуючи цей період розвитку судочинства, в 1919 р. було остаточно ліквідовано судову систему і створено два типи судових установ – народні суди та революційні трибунали, паралельно з якими започатковано «квазісудові» органи – надзвичайні комісії, чия юрисдикція поширювалася на вирішення справ про контрреволюцію, саботаж, спекуляцію, що діяли у складі Наркомату внутрішніх справ УСРР. Надзвичайним комісіям надавалося право виносити вироки та доводити їх до відома революційного трибуналу. Отже, на території УСРР було легалізовано діяльність «псевдосудового» органу, який фактично здійснював судочинство, мав повноваження застосовувати таку міру покарання як розстріл. Звісно, у воєнізованому органі виконавчої влади про «гарантії незалежності» суб'єктів, які здійснювали судочинство, годі й говорити – вони повністю підкорялися рішенням керівництва відповідних органів.

Так, у найбільш авторитетних профільних енциклопедичних виданнях відповідного періоду відсутні дефініції судової влади, натомість запропоновано такі визначення:

– суд – орган держави, який охороняє від різних посягань інтереси пануючого класу шляхом здійснення правосуддя, застосування методів державного примусу до осіб, які порушують установленний правопорядок. Суд виникає разом з державою, але виокремлюється в самостійний орган із розвитком державного механізму і утворення спеціального державного апарату [31, с. 359];

– судова система – сукупність усіх судів СРСР (союзних і республіканських), які мають

спільні завдання, організовані та функціонують відповідно до єдиних демократичних принципів, пов'язані між собою відносинами з приводу здійснення правосуддя.

Радянська судова система по суті була «дво-ланковою». Кримінальна чи цивільна справа, розглянута судом першої інстанції, могла бути за скаргою або протестом внесена для перевірки законності й обґрунтованості вироку чи рішення у вищій суд, який діяв в якості другої інстанції. Перевірка справ у порядку надзору і поновлення справ за нововиявленими обставинами як форми наглядової діяльності були винятковими, тому вважати їх наступними судовими інстанціями недоцільно [31, с. 361].

В Українській радянській енциклопедії узагальнено визначення судової системи та судового управління:

– судова система – сукупність судів, заснована на єдиних принципах організації й діяльності, цілях і завданнях, які визначаються класовою суттю держави, де вони діють. Судова система невіддільна від суду, який в історії розвитку суспільства завжди був у центрі політичної боротьби як один із важелів зміцнення політичної влади пануючого класу;

– судове управління – в СРСР одна з галузей державної діяльності, що полягає в розв'язанні питань адміністративно-організаційного, фінансового та господарського порядку щодо судів. Здійснювалося відповідно до закону Радами народних депутатів, Міністерством юстиції СРСР, міністерствами юстиції союзних і автономних республік, відділами юстиції обласних (крайових) Рад народних депутатів. Органи судового управління були відмежовані від органів, що здійснюють правосуддя. Процесуальне керівництво судами належало вищим судам. Нагляд за судовою діяльністю судів здійснювався Верховним Судом СРСР, а за судовим управлінням – Міністерством юстиції СРСР [24, с. 51].

Із наведених тлумачень очевидно, що в радянській державі судову владу не виокремлювали як складову частину державної влади, адже політично-доцільним було визначено інший підхід до державобудування, який передбачав систему «галузей державної діяльності», зокрема в судовій сфері.

Висновки. Таким чином, генезу розвитку інституту судочинства на теренах України до періоду утворення незалежної України як демократично-правової держави і повернення до

стандартів формування трискладової державної влади європейського зразка можна умовно систематизувати в кілька основних періодів:

– період Гетьманщини. Характеризується становленням спеціалізованого судочинства – козацького, а також формуванням складної системи органів, що здійснювали судочинство, значною кількістю апеляційних інстанцій, які дублювали повноваження одне одного, надзвичайно складним періодом реформування. Найвищим судом на українських землях цього періоду був Гетьманський суд із фактично необмеженою компетенцією. Найбільш позитивними аспектами цього періоду можна вважати збереження системи магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на магдебурзькому праві, та реформи в період статутних судів на основі прогресивних для тогочасного державного управління норм Литовських Статутів. Головною цінністю реформи стало обмеження кількості апеляційних інстанцій і де-факто закладення ґрунтовних основ відокремлення судочинства та відповідних органів (по суті судової складової державної влади) від органів управління, адміністративної влади;

– період входження українських земель до складу Російської імперії. Характерними особливостями стало запровадження після реформи 1864 року комплексної відносно відокремленої судової системи, орієнтованої на демократично-правові судові системи європейських держав. Відбулося відокремлення функцій здійснення судочинства від адміністративно-управлінської системи державної влади, характерне для трискладової структури державної влади демократично-орієнтованих держав. Було адаптовано систему демократичних засад та принципів судочинства, гарантів суддівської діяльності, структуровано суб'єктний та об'єктний склад судової влади. Разом із тим слід відмітити, що наприкінці 19 століття були спроби контрреформ у сфері судочинства, які мали негативний вплив на розвиток фактично сформованої судової влади на цих територіях, її розвиток було призупинено;

– період радянської держави. У радянській державі судову владу не виокремлювали як складову частину державної влади, адже політично доцільним було визначено інший підхід до державобудування, який передбачав систему «галузей державної діяльності», зокрема в судовій сфері.

Список літератури:

1. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808 – 1917): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2002. 20 с.
2. Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648 – 1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 15 с.
3. Буцковский Н.А. Очерки судебных порядков по уставам 20 ноября 1864 года. С-Петербург: типография Скарятина, 1874. 614 с.
4. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2000. 18 с.
5. Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв. Симферополь, 2014. 660 с.
6. Камінська І.В. Незалежність суду як засада організації судової влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2016. 18 с.
7. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2004. 21 с.
8. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2006. 20 с.
9. Молдован В.В. Судуострій України : навч. посіб. для вузів (Рекомендовано МОН України). К.: Алеут, 2010. 360 с.
10. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2014. 37 с.
11. Падох Я. Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво. Правничий вісник. Нью-Йорк, 1955. Кн. 1. С. 20–26.
12. Падох Я. Грунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті. Львів, 1994. 189 с.
13. Падох Я. Грунтовий процес Гетьманщини. Львів: Діло, 1938. 195 с.
14. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2000. 20 с.
15. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60 – 90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2002. 20 с.
16. Попова А.Д. «Правда и милость да царствуют в судах» (Из истории реализации судебной реформы 1864 г.). Рязань: Поверенный, 2005. 312 с.
17. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921 – 1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський державний університет ім. І. Франка. Л., 1998. 20 с.
18. Путро О.І. Судова реформа в Гетьманщині. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: С. 892.
19. Ревін К.І. Формування та діяльність духовних судів у таврійській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. С., 2012. 231 с.
20. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2002. 12 с.
21. Сокальська О.В. Судуострій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет внутрішніх справ. К., 2006. 19 с.
22. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> (дата звернення: 30.01.2018).
23. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. URL: http://pidruchniki.com/1584072045407/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini (дата звернення: 30.01.2018).
24. Українська радянська енциклопедія. / гол. ред. М.П. Бажан. Видання друге. Головна редакція УРЕ. Київ. 1984. Т. 11. Книга 1. 608 с.
25. Учреждение судебных установлений 1864. URL: <http://istmat.info/node/33407> (дата звернення: 30.01.2018).
26. Чехович В.А. Земський дільничий начальник Енциклопедія історії України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. Т. 3. Е-Й. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_dilnychy_nachalnyk (дата звернення: 30.01.2018).
27. Шахрай С.М., Краковский К.П. Суд скорый, правый, милостивый и равный для всех: К 150-летию Судебной реформы в России. М.: Кучково поле, 2014. 536 с.

28. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: посіб. для студ. юрид. вузів та фак. К.: Атіка, 1998 364 с.

29. Щегловитов И.Г. Влияние иностранных законодательств на составление Судебных Уставов от 20 ноября 1864 года. Петроград: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1915. 70 с.

30. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Издательство «Вища школа» при Львовском государственном университете, 1974. 184 с.

31. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев; ред. кол.: М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др. М.: Сов. Энциклопедия, 1984. 415 с.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОГРЕССЕ СУДОПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (ПЕРИОДЫ ГЕТМАНЩИНЫ; ВХОЖДЕНИЯ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В СОСТАВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, СОВЕТСКИЙ)

Статья посвящена изложению результатов проведенного научного анализа по развитию судопроизводства на украинских землях в периоды Гетманщины, вхождения украинских земель в состав Российской империи и в советский период. Предложен авторский подход к характеристике генезиса развития украинского судопроизводства. В выводах к статье выделена специфика судопроизводства каждого из исследуемых периодов.

Ключевые слова: судопроизводство, период Гетманщины, период вхождения украинских земель в состав Российской империи, советский период.

TO THE QUESTION OF THE HISTORICAL PROGRESS OF THE JUDICIARY ON THE TERRITORY OF UKRAINE (PERIODS OF THE HETMANATE, THE ENTRY OF UKRAINIAN LANDS INTO THE RUSSIAN EMPIRE, SOVIET)

The article is devoted to the presentation of the results of the conducted scientific analysis of the development of judiciary in the Ukrainian lands during the Hetmanate, the entry of Ukrainian lands into the Russian Empire and the Soviet Union. The author's approach to the characterization of the genesis of the progress of Ukrainian legal proceedings is proposed. In the conclusions of the article the specificity of the proceedings of each of the studied periods is distinguished.

Key words: judicial process, Hetmanate period, period of Ukrainian lands entering the Russian Empire, Soviet period.